

“Het is beter koppen te tellen dan deze in te slaan”

W.A. Bongers 1938

*Een historisch onderzoek naar de democratieopvattingen van het Comité van Waakzaamheid
in de jaren 1936 tot en met 1940*

Bachelorscriptie geschiedenis Sam Vandenhecke(s1025751)

Begeleiding door Anne Petterson

15 maart 2023

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
Het Comité van Waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen	3
De stand van het wetenschappelijke debat	4
Een korte beschrijving van het Comité van Waakzaamheid	6
Bronnen, methode, deelvragen en structuur	7
De historische wortels van de democratie	8
De oorsprong van de democratie	9
Burgerschap als democratische kernwaarde	12
Conclusie	14
De gebreken der democratie	16
Kwetsbaarheden in het democratische stelsel	17
Verhouding van de massa tot de elite	19
Conclusie	21
Wat maakte de democratie het verdedigen waard	23
Representativiteit	24
Principiële democraten	26
Conclusie	27
Conclusie	29
Primaire bronnen	30
De brochures van het Comité van Waakzaamheid	30
Bibliografie	31

Het Comité van Waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen

De verscheidenheid aan democratieopvattingen binnen het Comité van Waakzaamheid, 1936-1940

De opkomst van radicale stromingen zoals het nationaalsocialisme en het communisme kenmerkte het Europese politieke landschap van de jaren dertig van de twintigste eeuw. Voortgestuwd door de gevolgen van wereldwijde economische crisis polariseerde het Europese politieke landschap. Deze stromingen vormden in dit tijdsgewricht een dreiging voor democratische stelsels. Zo was bijvoorbeeld de fascistische Italiaanse leider Mussolini al sinds 1922 aan de macht gekomen en greep Hitler in 1933 in Duitsland de macht. In het Nederlandse politieke landschap kreeg de NSB in 1935 acht procent van de stemmen bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten. Hoewel deze electorale winst nog een beperkte ontwikkeling was vergeleken met Italië en Duitsland vreesden maatschappelijk betrokken burgers dat de NSB alleen nog maar door zou groeien. Een groep van vooraanstaande burgers verenigden zich in 1936 door de oprichting van het Comité van Waakzaamheid van Anti-nationaalsocialistische intellectuelen. Dit comité had tot doel om het opstomende nationaalsocialisme met de pen te bestrijden. De vooraanstaande auteur Menno ter Braak gaf de aanzet tot de oprichting van het Comité. Het bestuur werd bemand door andere vooraanstaande Nederlandse intellectuelen met allerlei verschillende ideologische achtergronden. Hun pennenstrijd tegen het fascisme zal in dit onderzoek centraal staan.

Specifieker gesteld zal worden onderzocht wat voor verschillende democratieopvattingen de auteurs van de brochures inzetten in hun brochures. Zij vielen het fascisme niet alleen aan, maar verdedigden ook het democratische stelsel. De dreiging die uitging van radicale partijen in het interbellum dwong deze maatschappelijk betrokken intellectuelen te benoemen wat het behouden waard was van het democratische stelsel. Het comité is des te meer een interessante casus omdat de auteurs een pluriforme ideologische achtergrond kenden. Hoe aspecten van de democratie door deze diverse auteurs worden verdedigd zal in deze scriptie worden onderzocht aan de hand van de volgende onderzoeksvraag: hoe zetten leden van het comité van waakzaamheid democratieopvattingen in om van 1936 tot en met 1940 het opkomende fascisme te bestrijden?

De stand van het wetenschappelijke debat

Door verschillende politiek historici is het concept democratie in het interbellum al onderzocht en geproblematiseerd. Wat zij gemeenschappelijk hebben is dat zij in lijn met de zienswijze van politiek filosoof W.B. Gallie democratie als *essentially contested concept* behandelen.¹ Concreet betekent dit dat de betekenis van het begrip veranderlijk is. Er woedt een voortdurende strijd over wat precies essentiële elementen van een democratie zijn. De politiek historicus Henk te Velde heeft in een verkennend begripshistorisch artikel beschreven wat de bepalende verschuivingen in het begrip waren vanaf de negentiende eeuw tot aan 1945.² Waar in de negentiende eeuw nog de democratie wordt afgezet tegen een bestuur door een aristocratische elite ondervond democratie een bepalende begripsverandering door de komst van het algemeen kiesrecht. Volgens Te Velde is ‘de’ democratie in Nederland vanaf de jaren dertig vooral gedefinieerd als de afwezigheid van een dictatuur.³ De casus in mijn onderzoek overlapt zowel op het gebied van tijdsafbakening als onderwerp met het onderzoek van Te Velde.

Kenmerkend voor de begripshistorische methode tracht Henk te Velde grotere ontwikkelingen in de betekenissen die aan democratie worden toegekend over een langere periode in kaart te brengen. Maar er zijn er ook historici die dit begrip verder problematiseren. Wim van Meurs bespreekt in zijn bijdrage aan de bundel *Omstreden democratie* verschillende niet-toereikende pogingen van wetenschappers om de democratie te definiëren en analyseren. Vervolgens betoogt Van Meurs zelf dat het nuttiger is om te kijken naar democratische repertoires.⁴ Hiertoe rekent Van Meurs alle praktijken, iconen, tradities en opvattingen die in een bepaalde tijd behoren tot ‘de’ democratie. Ten opzichte van Te Velde is er meer ruimte voor een grote diversiteit aan betekenissen die aan democratie worden toegekend.

In navolging van Wim van Meurs hebben de politieke historici Wim de Jong en Joris Gijsenbergh de democratische repertoires ingezet als methode in hun proefschriften.⁵ Gijsenbergh stelt dat het beeld dat Te Velde schetst van democratie te ongenueanceerd is. Door het toepassen van democratische repertoires poogt Gijsenbergh de complexiteit en gelaagdheid van het concept gedurende het interbellum naar voren te brengen. Het onderzoek van De Jonge is gericht op de naoorlogse ontwikkelingen omtrent burgerschap en is dus slechts zijdelings

¹ W.B. Gallie, ‘Essentially Contested Concepts’, *Proceedings of the Aristotelian Society* 56:1 (1955-1956) 167-198.

² H. te Velde., ‘De domesticatie van democratie in Nederland’ *BMGN- Low Countries Historical Review*, 127:2 (2012) 3-27.

³ H te velde democratie afwezigheid van dictatuur

⁴ W. van Meurs, ‘Democratische repertoires’, R. Aerts en P. De Goede (red.), *Omstreden democratie, over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013)

⁵J. Gijsenbergh, *Democratie en gezag, extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (2016); W. de Jong, *Van wie is de burger? Omstreden demcoratie in Nederland, 1945-1985*. (Enschede 2014).

relevant voor onderzoek naar democratie in het interbellum. In de historiografie zijn dus twee verschillende benaderingen waarneembaar. Naast het problematiseren van het concept democratie is nog een tweede ontwikkeling in de historiografie over de jaren dertig en de democratie relevant voor dit onderzoek. Deze ontwikkeling sluit aan op de kritiek van Gijsenbergh op Te Velde. Zo zou de duiding van te Velde van democratie als afwezigheid van dictatuur te anachronistisch zijn omdat deze duiding te sterk gekleurd is door de Tweede Wereldoorlog.⁶

Waar Gijsenbergh zich op dit thema alleen verhoudt tot te Velde brengt de emeritus-hoogleraar moderne Duitse geschiedenis Frits Boterman een breder historisch debat in kaart over de jaren dertig in Nederland. In een inleiding van zijn monografie kaart Boterman het probleem aan dat de tweede wereldoorlog een goed/fout-schema op onderzoek heeft gestempeld dat met terugwerkende kracht ook op de jaren dertig afstraalt.⁷ Deze finalistische visie heeft hij vervolgens zelf gepoogd te vermijden in zijn monografie over Nederland in het interbellum.⁸ Boterman behandelt niet direct democratieopvattingen maar wel de vooraanstaande intellectuelen in Nederland die democratie bespreken. Net als Frits Rovers stelt Boterman dat door de opkomst van het nationaalsocialisme intellectuelen zich geroepen voelden zich te bemoeien met het maatschappelijke debat over democratie.⁹ In navolging van Boterman en Gijsenbergh zal ook in dit onderzoek gepoogd worden de anachronistische valkuil te vermijden. Dit zal gebeuren door de grote verscheidenheid aan opvattingen van auteurs omtrent democratie te belichten.

De laatste relevante publicatie over democratie is afkomstig van de Franse filosoof Rosanvallon.¹⁰ Rosanvallon bepleit een bredere conceptuele zienswijze van de democratie. Deze bredere of complexere opvatting biedt ruimte om onderzoek te verrichten naar organisaties die buiten de officiële politieke instituties vallen. Het Comité van Waakzaamheid valt binnen deze categorie. Democratie is ten slotte niet iets dat alleen terug te brengen is tot besluitvorming of debatten in het parlement. Het maatschappelijke debat in de jaren dertig over democratie werd ook in pamfletten, kranten, tijdschriften en discussie gevoerd. De inhoudelijke analyse van het bronmateriaal zal het inzicht in democratieopvattingen in het maatschappelijke debat dus kunnen verbreden.

⁶ J. Gijsenbergh, *Democratie en gezag, extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (2016) 17.

⁷ F. Boterman, *tussen utopie en crisis, Nederland in het interbellum 1918-1940* (Amsterdam 2021).

⁸ Ibidem.

⁹ F. Rovers, ‘‘Intellectuelen in het ‘roze decennium’ Het Comité van Waakzaamheid en de strijd om de menselijke waardigheid, 1936-1940’’ in: A. van der Haven, F. Hendrickx en J. Weerdenburg eds., *Intellectuele kringen in de twintigste eeuw* (Utrecht 1995) 49-64

¹⁰ W.J. Witteveen, ‘Rosanvallon en de wet van de tegendemocratie’, *Regelmaat*, 28 (2013) 380-381.

Nu de relevante historiografische ontwikkelingen omtrent het centrale concept democratie en de jaren dertig uiteen zijn gezet zal tot slot ook nog de literatuur over het Comité en vergelijkbare bewegingen worden besproken. De jaren dertig kende vele buitenparlementaire bewegingen die zich genoopt door de zware economische of zorgelijke politieke ontwikkelingen geroepen voelden zich te mengen in het publieke debat.¹¹ Deels vergelijkbaar met het comité van waakzaamheid was bijvoorbeeld de beweging Eenheid Door Democratie die onder andere ook tot doel had het fascisme te bestrijden.¹² In vergelijking met het Comité van Waakzaamheid is deze beweging al uitgebreider bestudeerd. Het comité van waakzaamheid wordt door Joris Gijsenbergh ook een enkele keer benoemd maar niet uitgediept. Frits Boterman heeft een uitgebreidere beschrijving in zijn monografie en in het artikel van de in Franse literatuur gespecialiseerde Maaïke Koffeman wordt de ontstaansgeschiedenis van het comité van waakzaamheid besproken.¹³

Al deze auteurs verwijzen terug naar een artikel van L.R. Wiersma uit 1971 dat volledig aan het comité van waakzaamheid gewijd is.¹⁴ In dit artikel bespreekt hij de historische context en de ontwikkeling van het comité van begin tot einde. Echter besteedt Wiersma betrekkelijk weinig aandacht aan de inhoudelijke bespreking van de brochures. Dat is waar de bijdrage aan de bestaande historiografie van dit onderzoek zal liggen. Voortbouwend op de algemeen beschrijvende benadering van Henk te Velde en de kritische benadering van recente politieke historici zoals Joris Gijsenbergh en Wim van Meurs zullen de democratieopvattingen van leden van het comité van waakzaamheid worden uiteengezet en verklaard.

Een korte beschrijving van het Comité van Waakzaamheid

Omdat de nadruk in dit onderzoek zal liggen op de inhoud van de brochures die het Comité heeft gepubliceerd zal hier kort het Comité worden beschreven. Dankzij deze context kunnen lezers de analyse van het bronnenmateriaal in het onderzoek beter plaatsen. Het Comité werd in oktober 1936 opgericht naar aanleiding van de verkiezingswinst van de NSB in de Provinciale Statenverkiezingen. Het merendeel van de leden bestond uit hoogleraren, schrijvers en studenten en deze leden hadden diverse ideologische achtergronden. Communisten, sociaaldemocraten, liberalen en katholieken waren allen vertegenwoordigd. In 1939 was het ledenaantal van

¹¹ Ibidem, 512-525

¹² H. Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte, de geschiedenis van de Nederlandse beweging voor Eenheid door Democratie 1935-1940* (Utrecht 1986).

¹³ M. Koffeman 'Het Comité de vigilance des intellectuels antifascistes' J. Helleke van den Gielkens (red.), *In 1934. Nederlandse cultuur in internationale context* (Amsterdam 2010) 145-153

¹⁴ L.R. Wiersma, 'Het comité van Waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen (1936-1940) 86:1 (1971) 124-161

het Comité gegroeid tot 1100. Het bestuur wist vooraanstaande burgers zoals Titus Brandsma, Hendrik Marsman, Edgar du Perron, Jan Romein, en Annie Romein-Verschoor over te halen om lid te worden. Door het Comité werden bijeenkomsten en lezingen gehouden en daarnaast publiceerde het Comité vanaf 1936 tot aan 1940 24 brochures.

Bronnen, methode, deelvragen en structuur

Uit de 24 brochures zijn er voor dit onderzoek vijf geselecteerd die het meeste raakvlak hebben met het hoofdonderwerp democratische opvattingen. De methode die in deze scriptie wordt gebruikt is *close reading*. Via drie thematische deelvragen zal worden toegewerkt naar een antwoord op de hoofdvraag en per deelvraag worden twee of drie brochure besproken. De verantwoording van de selectie van brochures voor de afzonderlijke deelvragen is dat in deze brochures het thema van de deelvraag het meest wordt besproken. In de eerste deelvraag wordt uiteengezet hoe de auteurs van het Comité geschiedenis inzetten om het democratische stelsel te legitimeren. In de tweede deelvraag wordt bestudeerd hoe de opvattingen van de auteurs over de democratie zich verhielden tot het bredere maatschappelijke debat. In de derde deelvraag zal worden uiteengezet hoe de auteurs tot de verdediging van de democratie kwamen.

De historische wortels van de democratie

“Juist van de democratie dienen de aanhangers man voor man en vrouw voor vrouw te weten waarvoor zij strijden en niets sterkt meer dan het besef, dat het bij de democratie niet om een vaag ideaal gaat, maar dat zij steunt op een welgevestigde traditie van eeuwen.”

W.A. Bongger 1938¹⁵

De leden van het Comité van Waakzaamheid verwezen veelvuldig naar de historische wortels van de democratie. In dit hoofdstuk zal worden aangetoond dat deze historische verwijzingen ‘de’ democratie meer legitimiteit moesten verlenen. Het gebruik van de geschiedenis van de democratie door de auteurs van het Comité zal in deze deelvraag worden gekoppeld aan de benaderingswijze van één van de wetenschappelijke sleutelpublicaties van dit onderzoek van historicus Joris Gijsenbergh. Hij heeft in zijn proefschrift het concept democratische repertoires in zijn proefschrift toegepast om visies op democratie uit het interbellum bloot te leggen.¹⁶ Gijsenbergh definieert een repertoire als een verzameling van ideeën en praktijken, (in)formele instituties, (ongeschreven) regels, actievormen, vertogen, stijlelementen, rituelen en symbolen, die tezamen een coherent beeld schetsen van een democratische kernwaarde zoals burgerschap.¹⁷ Het thema van deze deelvraag raakt aan meerdere aspecten van de democratische repertoires zoals vertogen, ideeën en symboliek. In deze deelvraag zal worden aangetoond dat W.A. Bongger en D. Loenen beide algemene visies over de democratie en specifiek de kernwaarde burgerschap hebben gelegitimeerd met historische onderbouwingen. Door middel van een analyse van de twee brochures van Loenen en Bongger zal de volgende deelvraag worden beantwoord: hoe zetten de auteurs van het Comité geschiedenis in om het democratische stelsel te legitimeren?

Het inzicht dat een lange historische traditie de democratie extra autoriteit en legitimiteit verleent is ontleend aan de historicus Eric Hobsbawm. Met zijn concept *invented tradition* heeft Hobsbawm aangetoond dat in de negentiende eeuw nieuwe tradities werden gecreëerd die de zweem van historiciteit over zich hadden om de verse natiestaat meer bestaansrecht te geven.¹⁸

¹⁵ W.A. Bongger, *‘Democratie en selectie’* (Assen 1938) 28.

¹⁶ J. Gijsenbergh, *Democratie en gezag, extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (2016).

¹⁷ *Ibidem*, 21.

¹⁸ E. Hobsbawm en T.O. Ranger, *The Invention of Tradition* (Cambridge-New York 1992).

De overeenkomstigheid tussen de analyse van Hobsbawm en deze deelvraag is dat het relatief nieuwe parlementaire democratische stelsel -met als laatste grote ontwikkeling het algemeen kiesrecht van 1919- werd gelegitimeerd door te verwijzen naar een mythisch oud verleden van 'de' democratie.¹⁹

Voordat met de analyse van het bronmateriaal zal worden begonnen is het belangrijk om hier eerst de auteursachtergronden uiteen te zetten en de kern van de brochures in enkele regels te vatten. Ten eerste de in 1938 gepubliceerde brochure van W.A. Bongers met de titel *Democratie en selectie*. Bongers was hoogleraar sociologie en criminologie, en vertegenwoordiger van de intellectualistische stroming van de SDAP.²⁰ In *Democratie en selectie* verdedigt Bongers de moderne representatieve democratie. Ten tweede zal de brochure van classicus en jurist Dirk Loenen aan bod komen. Deze brochure verscheen in 1936 met de titel *De Griekse grondslagen van de vrijheid*.²¹ In de brochures bespreekt en idealiseert Loenen de ontwikkeling van de democratie in de Griekse stadstaten. Bijzonder veel aandacht wordt hierbij besteedt aan de uitzonderlijke democratische aspecten van de Atheense stadstaat. Deze aspecten hebben volgens Loenen een bepaalde eeuwigheidswaarde en zijn dus nog terug te vinden in het contemporaine democratische stelsel.

De oorsprong van de democratie

Beide auteurs waren overtuigde democraten en legitimeerden dit door historische wortels van de democratie in de geschiedenis aan te tonen. Zij keerden zich daarom tot de Atheense democratie uit de vijfde eeuw voor Christus om te betogen dat het contemporaine democratische stelsel een historische traditie was die de moeite waard was om te beschermen tegen het opkomende nationaalsocialisme. De historische ontwikkelingen van de democratie die Bongers en Loenen beschreven dienden vooral de positieve kanten van de democratie te belichten. Het ging hier overwegend niet om specifieke instituties maar om levensbeschouwelijke redeneringen gekoppeld aan historische voorbeelden over vrijheid, individualiteit en de geest van de democratie. Volgens Henk te Velde was dit een vorm van verdediging van de democratie die door voorstanders van de democratie vaker in het interbellum werd toegepast.²² Loenen besprak in zijn brochure exclusief de Atheense democratie. W.A. Bongers ging een stap verder door de

¹⁹ H. te Velde., 'De domesticatie van democratie in Nederland' *BMGN- Low Countries Historical Review*, 127:2 (2012) 21.

²⁰ B. van Heerikhuizen, *W.A. Bongers socioloog en socialist* (Groningen 1987).

²¹ F. Boterman, *tussen utopie en crisis, Nederland in het interbellum 1918-1940* (Amsterdam 2021).491-501.

²² H. te Velde., 'De domesticatie van democratie in Nederland' *BMGN- Low Countries Historical Review*, 127:2 (2012) 21.

ontwikkeling van de democratie door de eeuwen heen kort te behandelen. De Atheense stadstaat werd door beide auteurs wel als de oorsprong van de democratie neergezet.

De door Hobsbawm geschetste dynamiek dat anciënniteit een legitimerende werking heeft is in beide brochures terug te vinden. Dat Bongers zijn betoog met geschiedverhalen van de democratie ondersteunde blijkt uit het citaat waarmee deze deelvraag is geopend. Dit citaat toont duidelijk aan dat de geschiedenis als hulpmiddel werd ingezet om lezers te overtuigen in een periode waarin het democratische stelsel sterk onder druk kwam te staan. Uit de brochure van Loenen blijkt dat hij grondslagen van het contemporaine democratische stelsel in het oude Griekenland terugvond.²³ Loenen definieerde de maatschappelijke grondslagen van een democratie als de aanwezigheid van geestelijke vrijheid en ruimte voor het individu voor zelfontplooiing.²⁴ Vervolgens merkte Loenen ook op dat deze grondslagen steeds weer in de geschiedenis terugkeerden en dus een bepaalde eeuwigheidswaarde hadden. Hoewel een moderne representatieve massademocratie aan het begin van de twintigste eeuw niet te vergelijken is met de Atheense democratie uit de vijfde eeuw voor Christus, plaatsen de auteurs de twee vormen van democratie in hun politieke betogen in dezelfde historische lijn om de moderne democratie meer legitimiteit te verlenen.

Dat de auteurs redeneerden vanuit hun tijd blijkt eens te meer uit andere anachronismen en historische parallellen die impliciet of expliciet in de brochures terug te vinden zijn. Een helder voorbeeld hiervan is dat Bongers de klassieke opdeling van oligarchie, autocratie en democratie opzieschoof ten faveure van een heldere tweedeling tussen autocratie en democratie.²⁵ Hierdoor kon de democratie in zijn betoog gedefinieerd worden als het omgekeerde van autocratie. Bovendien stelde Bongers dat in de Atheense democratie de kunsten en de wetenschap konden opbloeien door de vrije geestelijke sfeer.²⁶ Dat democratie in de Atheense stadstaat leidde tot maatschappelijke bloei is een conclusie die Loenen ook in zijn betoog trok.²⁷ Gekoppeld aan het zwart-witvertoog van autocratie tegenover democratie ontstond hierdoor de tegenstelling van het opbloeien van een samenleving tegenover de ondergang. Een contrast dat Loenen ook in de Griekse oudheid zag en benadrukte in een vergelijking van Sparta met Athene: “De cultuur van de Griekse polis kon niet verloren gaan en in dat feit zien wij de vrucht der vrijheid. Met haar autonomie verloor het militair-georganiseerde, het ‘legerkamp’ Sparta haar

²³ D. Loenen, *De Grieksche grondslagen van de vrijheid* (Assen 1938) 31.

²⁴ *Ibidem*, 31.

²⁵ W.A. Bongers *Democratie en selectie*, 5.

²⁶ *Ibidem*, 15.

²⁷ D. Loenen, *De Grieksche grondslagen van de vrijheid*, 24.

naam in de geschiedenis van de cultuur der mensheid: Athene is onsterfelijk.”²⁸ Kortom autoritair of militaristisch stelsel lieten cultureel gezien niks van waarde achter terwijl onder een democratisch stelsel de cultuur juist kon floreren. De historische parallel die Bongers en Loenen trokken was dus dat het opkomende nationaalsocialisme de wetenschappelijke en culturele bloei van democratische staten om zeep kon helpen.

In de brochures zijn niet alleen overeenkomsten tussen de auteurs te vinden. Loenen kende de Atheense democratie meer eeuwigheidswaarde toe dan Bongers. Bovendien liet Loenen kritiek op de Atheense democratie bewust weg.²⁹ Bongers zag de Atheense democratie weliswaar als een belangrijke stap in de geschiedenis maar hij vond de latere ontwikkeling van de moderne representatieve democratie belangrijker. Bongers had ten opzichte van Loenen meer oog voor de schaduwzijde van democratie. Een positief historisch verhoor over de democratie bleef in zijn brochure toch overeind staan omdat de Atheense democratie weliswaar als een eerste primitieve, maar toch een zegenrijke stap in de menselijke geschiedenis wordt neergezet. Deze ontwikkeling begon volgens hem pas vanaf het einde van de achttiende eeuw, de periode van de revoluties in de Verenigde Staten en Frankrijk.³⁰

Bongers uitte in zijn stuk ook felle kritiek op directe democratie. Deze vorm van democratie die door Rousseau als enige ware vorm was aangewezen leidde volgens Bongers tot demagogie en had uiteindelijk mede tot de ondergang van de Atheense stadstaat geleid.³¹ Deze kritiek komt sterk overeen met de bevindingen van Henk te Velde.³² Te Velde heeft aangetoond dat leden van de liberale partij Vrijzinnige-Democratische Bond sinds 1917 te veel directe volksinvloed wilden beperken. Volgens Frits Rovers kunnen de leden van het Comité van Waakzaamheid tot de intellectuele en politieke elite van hun tijd worden gerekend.³³ Dat het commentaar van de socialistische Bongers overeenkomsten vertoonde met liberale geluiden kan dus betekenen dat de kritiek niet alleen kwam van bepaalde politieke partijen, maar vooral ook van vooraanstaande intellectuelen.

²⁸ D. Loenen, *De Grieksche grondslagen van de vrijheid*, 31.

²⁹ *Ibidem*, 31.

³⁰ W.A. Bongers, *Democratie en selectie*, 7.

³¹ *Ibidem*, 13.

³² H. te Velde., ‘De domesticatie van democratie in Nederland’ *BMGN- Low Countries Historical Review*, 127:2 (2012) 21.

³³ F. Rovers, ‘Intellectuelen in het ‘roze decennium’ Het Comité van Waakzaamheid en de strijd om de menselijke waardigheid, 1936-1940’ in: A. van der Haven, F. Hendrickx en J. Weerdenburg eds., *Intellectuele kringen in de twintigste eeuw* (Utrecht 1995) 59.

Burgerschap als democratische kernwaarde

In de vorige paragraaf is uiteengezet hoe de auteurs geschiedenis hebben ingezet om het moderne democratische stelsel een historische legitimiteit te geven. Hieronder zal het onderzoek naar de brochures worden toegespitst op één specifieke democratische kernwaarde, namelijk het burgerschap. Deze kernwaarde betekent dat in een democratie burgers doordrongen zijn van bepaalde normen en waarden. Discussies over burgerschap in Nederland ten tijde van het interbellum zijn in de proefschriften van Wim de Jong en Joris Gijsenbergh behandeld.³⁴ Gijsenbergh benoemt burgerschap wel als een repertoire, maar heeft dit repertoire niet onderzocht omdat zijn bronmateriaal niet goed aansloot bij dit onderwerp. Het gehele proefschrift van De Jong draait om burgerschap, maar hij richt zich op de naoorlogse ontwikkelingen omtrent dit concept. De bijdrage van deze paragraaf aan de wetenschappelijke literatuur is dat het repertoire burgerschap uit het de jaren dertig zal worden bestudeerd. Het idee dat de burger moest worden opgevoed of gekneed tot een staatsburger speelde voornamelijk sociaaldemocratische en liberale hoek een belangrijke rol bij het tegengaan van politieke versplintering.³⁵ De analyse hieronder zal dus in navolging van deze twee auteurs duidelijk maken hoe de twee leden van het comité van waakzaamheid idealen van burgerschap koppelen aan de democratie. Wederom is hier een complexe wisselwerking tussen het heden en het verleden zichtbaar.

In hun brochures hebben Bongers en Loenen allebei benadrukt dat burgerschap een essentieel onderdeel was van elke democratie. Door hen werd het begrip burgerschap gekoppeld aan bepaalde sleutelbegrippen die geassocieerd werden met de democratie, zoals vrijheid en gelijkheid. Deze sleutelbegrippen zijn volgens W.A. Bongers alleen van waarde in een samenleving als deze daadwerkelijk worden uitgedragen en opgevolgd door burgers. Hij beargumenteerde dat een democratie zonder democraten gedoemd om te mislukken. Dit argument zette hij kracht bij door te verwijzen naar de recente ineenstorting van de Weimarrepubliek: “Ten slotte moet er nog een voorname factor bijkomen, namelijk: de geest van degenen, die lid zijn ener democratie. In de regels, statuten, grondwet of wetten alleen is het niet gelegen. Er zijn nu eenmaal democratieën zonder democraten. Ik noem in dit verband de Duitse republiek, welke enige jaren geleden op smadelijke wijze is gevallen.”³⁶ Zijn diagnose was kortom dat burgers in een democratie doordrongen zouden moeten zijn van bepaalde democratische waarden. Enkel democratische instituties maken nog niet een democratische samenleving.

³⁴ W. de Jong, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985*. (Enschede 2014) 47-49. ; J. Gijsenbergh, *Democratie en gezag, extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (2016) 77.

³⁵ *Ibidem*, 47.

³⁶ W.A. Bongers, *Democratie en selectie*, 8.

De cruciale rol van burgerschap in een democratie werd ook benadrukt door Loenen. De Atheense ideale vorm van burgerschap behelsde vooral een burgerlijk vrijheidsbesef dat wel gebonden was aan bepaalde wetten. Deze normen en wetten werden volgens Loenen niet opgelegd door de kerkelijke of bestuurlijke autoriteiten maar kwamen onderling tussen burgers tot stand.³⁷ Loenen heeft een historische casus van burgerschap uiteengezet terwijl Bonger een recent geval besprak waaruit de noodzakelijkheid van burgerschap bleek. Zij betoogden wel allebei dat burgerschap functioneerde als bindmiddel in een democratische samenleving. Hierdoor konden andere democratische sleutelconcepten zoals vrijheid en gelijkheid tot uiting komen.

Een aspect van burgerschap dat bij Loenen en Bonger duidelijk terugkomt is de essentiële rol van het gevoel van medemenselijkheid. Het psychologische soortgevoel zag Bonger als hoofdkenmerk van een democratie. Hierbij legde hij sterk de nadruk op verdraagzaamheid.³⁸ Een element dat in zijn eigen tijd sterk onder druk kwam te staan door het opkomende nationaalsocialisme: “Het is nu eenmaal een streven van deze tijd, om de ongelijkheid van de mensen naar voren te brengen.”³⁹ Verdraagzaamheid en het besef van de rechten van de andere burgers is een fenomeen dat Loenen waarnam in de Atheense democratie.⁴⁰ Wellicht door zijn achtergrond als jurist werd het gevoel van Aidos – een nederige vorm van medemenselijkheid waarin het individu zich bewust was van de maatschappelijke democratische waarden van andere burgers – sterk gekoppeld aan zijn idee van een rechtstaat.⁴¹ Daarnaast legt Loenen in zijn stuk de nadruk op de religieuze en raciale verdraagzaamheid van de Atheense stadstaat.⁴² Dat beide auteurs verdraagzaamheid en medemenselijkheid sterk benadrukten is mede te verklaren aan de hand van de tijd waarin zij leefden, waarin de NSB juist ongelijkheid als electorale brandstof gebruikte.

Uit de wetenschappelijke literatuur blijkt dat burgerschap na de invoering van het algemeen kiesrecht steeds belangrijker werd. Henk te Velde heeft in zijn begripshistorische verkenning de invoering van het algemeen kiesrecht als belangrijke ontwikkeling neergezet voor de wijze waarop naar democratie werd gekeken.⁴³ Met het vergroten van het electoraat vreesden voraanstaande denkers dat steeds meer kiezers met weinig kennis van zaken een bepalende invloed

³⁷ D. Loenen, *De Grieksche grondslagen van de vrijheid*, 26-28.

³⁸ W.A. Bonger, *Democratie en selectie*, 8-10.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ D. Loenen, *De Grieksche grondslagen van de vrijheid*, 10.

⁴¹ Ibidem, 7-10.

⁴² Ibidem, 27.

⁴³ H. te Velde., ‘De domesticatie van democratie in Nederland’ *BMGN- Low Countries Historical Review*, 127:2 (2012) 23.

op de democratische besluitvorming zouden gaan hebben.⁴⁴ Hierdoor werd een paternalistische versie van burgerschap belangrijk. Het nieuwe electoraat diende te worden opgevoed, zodat deze kiezers een weloverwogen bijdrage konden leveren aan de democratie. Gijsenbergh stelde dat deze paternalistische versie vooral in conservatieve en vrijzinnig liberale hoek werd gebedzigt, in sociaaldemocratische hoek zou meer op het aanwakkeren van klassenbewustzijn worden aangestuurd.⁴⁵ De Jong neemt echter ook een bepaalde paternalistische versie van burgerschap waar in het interbellum.⁴⁶

Uit mijn bronmateriaal blijkt dat Bonger en Loenen opvoeding en scholing van burgers als noodzakelijk zagen. Zo blijkt uit het volgende citaat van Bonger: “Om een goed democraat te zijn wordt allereerst van iemand geëist dat hij karakter heeft. Daarin moet men zich scholen; dat moet worden beoefend daar men vele tegengestelde neigingen heeft te overwinnen.”⁴⁷ Dit terwijl Bonger overtuigd sociaaldemocraat was en Loenen communistische sympathieën had.⁴⁸ Dit inzicht komt dus overeen met de korte beschrijving van De Jonge over burgerschap ten tijde van het interbellum en nuanceert de stelling van Gijsenbergh enigszins. Al kan wel als kanttekening worden geplaatst dat de twee auteurs die hier besproken zijn uiteraard niet representatief zijn voor de hele sociaaldemocratische of communistische beweging.

Conclusie

De historische wortels van de democratie die de auteurs in de geschiedenis ontwaren spelen een cruciale rol in de brochures. Beide teksten zijn doorspekt met historische parallellen. De vergelijkingen tussen een stadstaat uit de vijfde eeuw voor Christus en een moderne massademocratie werden door Bonger en Loenen ingezet om het democratische stelsel meer legitimiteit te geven. Loenen en Bongers zagen het ontstaan van democratische waarden en instituties in de geschiedenis. Deze aspecten van de democratie leefden tot in hun tijd voort, maar kwamen wel sterk onder druk te staan. Het doel van hun teksten was immers het overtuigen van hun publiek om ter verdediging van de democratie te komen. De uitgevoerde analyse in deze deelvraag heeft zichtbaar gemaakt dat de eisen van de tijd geschiedenis tot een nuttig gereedschap hebben gevormd om het democratische stelsel en specifiek de democratische kernwaarde burgerschap bestaansrecht en legitimiteit te geven.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ J. Gijsenbergh, *Democratie en gezag, extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (2016) 77.

⁴⁶ W. de Jong, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985*. (Enschede 2014) 47-49.

⁴⁷ D. Loenen, *De Griekse grondslagen van de vrijheid*, 12. ; W.A. Bonger, *Democratie en selectie*, 10.

⁴⁸ B. van Heerikhuizen, *W.A. Bonger socioloog en socialist* (Groningen 1987). ; F. Boterman, *tussen utopie en crisis, Nederland in het interbellum 1918-1940* (Amsterdam 2021).491-492.

De gebreken der democratie

“Dat het nationaalsocialisme niet het tegendeel, maar de vervulling van de democratie en socialisme, niet de ontkrachting, maar de perversie van democratie en socialisme is.”

Menno ter Braak ⁴⁹

“Het democratische beginsel zat bovendien de democratie in de weg. Want, nietwaar, als het beginsel van de democratie scheen te eisen dat men alle stromingen tot uiting liet komen, dan kon men deze dictatoriale stroming niet de weg versperren op gevaar af zelf dictatoriaal te worden. Maar deze slapheid en aarzeling van de democratische staat waren op hun beurt slechts koren op de molen van het fascisme.”

Jan Romein ⁵⁰

Het thema dat in deze deelvraag centraal zal staan zijn de gebreken van het democratische stelsel die de leden van het Comité van Waakzaamheid waarnamen. Enerzijds zagen zij de gebreken in het democratische stelsel door de opkomst van de NSB in de provinciale statenverkiezingen van 1935. Dat een antidemocratische partij zich op democratische wijze kon ontplooiën toonde een kwetsbaarheid aan. Anderzijds zagen zij in het bredere publieke debat allerlei tekortkomingen van de democratie. De brochures van het Comité van Waakzaamheid verschenen in een samenleving waarin vele extraparlamentaire organisaties van allerlei ideologische achtergronden het democratische stelsel of aspecten van dit stelsel bediscussieerden of in felle polemieken aanvielen dan wel verdedigden.⁵¹ Dat deze maatschappelijke discussie zijn weerklank vond in de brochures, zal aan de hand van een inhoudelijke analyse van de brochures worden aangetoond.

Dit zal gebeuren met behulp van de volgende thema's. Ten eerste zullen de kwetsbaarheden die de auteurs in het democratische stelsel waarnamen worden uiteengezet en geplaatst in een bredere historische context. Ten tweede zal de verhouding van de massa tot de elite aan bod komen. Door de bespreking van deze twee deelthema's zal tot een antwoord worden gekomen op de volgende deelvraag: hoe verhielden de beperkingen van de democratie die de auteurs

⁴⁹ M. ter Braak, *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* (Assen 1937) 13.

⁵⁰ J. Romein, *De sociale en economische grondslagen van het fascisme* (Assen 1938) 20.

⁵¹ F. Boterman, *tussen utopie en crisis, Nederland in het interbellum 1918-1940* (Amsterdam 2021).512-525.

van het Comité van Waakzaamheid aanstipten zich tot bredere maatschappelijke debatten en ideeën?

In het Comité van Waakzaamheid bevonden zich auteurs met allerlei ideologische achtergronden. De drie brochures die centraal staan in deze deelvraag reflecteren dan ook deze pluriformiteit. De eerste brochure uit 1937 met de titel *Het nationaalsocialisme als rancuneleer* is geschreven door Menno ter Braak, een vooraanstaand auteur die vele polemische strijden heeft gevoerd en tevens medeoprichter van het Comité was.⁵² Hierin gaf Ter Braak een sociaalpsychologische verklaring voor de opkomst van het nationaalsocialisme. Zijn centrale stelling was dat wrok en rancune de basis vormden voor de toenemende populariteit van het nationaalsocialisme. Deze emoties waren in de moderne massademocratie volgens hem een uiterst effectief middel om kiezers te bereiken. De tweede brochure stamt van de communistische historicus Jan Romein en is in 1938 gepubliceerd met de titel *De sociale en economische grondslagen van het fascisme*.⁵³ In deze brochure werd door Romein vanuit een marxistisch oogpunt de aantrekkingskracht van het fascisme op bepaalde klassen geanalyseerd. De derde brochure, met de titel *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar* werd in 1936 gepubliceerd en is geschreven door Philips Abraham Kohnstamm die verbonden was aan de liberale partij Vrijzinnige Democratische Bond en daarnaast ook natuurkundige, filosoof en een invloedrijk pedagoog was.⁵⁴ Kortom, deze drie auteurs van het Comité bieden een marxistische, liberale en een sociaalpsychologische visie op de tekortkomingen van de democratie ten tijde van het interbellum.

Kwetsbaarheden in het democratische stelsel

Alle auteurs leken ervan overtuigd dat het parlementaire democratische stelsel duidelijke kwetsbaarheden kende. De gebreken van de democratie erkenden zij in de brochures, maar alleen Kohnstamm en Ter Braak vonden dat ondanks deze tekortkomingen van de democratie alsnog verdedigd moest worden.⁵⁵ Romein maakte zich in zijn brochure daarentegen niet noodzakelijk zorgen om de democratie maar meer om de naderende wereldoorlog, die volgens hem veroorzaakt werd door dezelfde ‘kapitalistische ziekte’ die zowel het fascistische als democratische staten teistert.⁵⁶ Daarnaast hebben alle drie de auteurs op verschillende wijze aangegeven dat de opkomst van het nationaalsocialisme ook een product was van de parlementaire democratie.

⁵² M. ter Braak, *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* (Assen 1937).

⁵³ J. Romein, *De sociale en economische grondslagen van het fascisme* (Assen 1938).

⁵⁴ P.A. Kohnstamm, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar*. (Assen 1936).

⁵⁵ M. ter Braak, *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* (Assen 1937) 7. ; P.A. Kohnstamm, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar*. (Assen 1936) 9.

⁵⁶ J. Romein, *De sociale en economische grondslagen van het fascisme* (Assen 1938) 31-32.

Romein benoemde vooral ‘de slapheid’ van de democratie; hiermee doelde hij op het feit dat in democratieën ook antidemocratische partijen moesten worden toegelaten. Een democratie waarin de weg werd versperd voor partijen zou immers dictatoriale maatregelen treffen.⁵⁷ Kohnstamm was ervan overtuigd dat het parlementarisme een bepaalde volkseenheid vereiste die in Nederland ontbrak; de NSB kon verweesde kiezers voor zich winnen door een giftige vorm van gemeenschap waarin ras en onderscheid van de Ander essentieel waren.⁵⁸ Tot slot betoogde Ter Braak dat de democratie de belofte van gelijkheid met zich meedroeg, terwijl in de werkelijkheid de mens zowel biologisch als sociaal ongelijk was. Deze tegenstelling creëerde wrok en sentiment die door politieke partijen in een massademocratie kon worden aangehaald om electorale winst te boeken.⁵⁹ Hierbij wist de NSB volgens Ter Braak het ressentiment in navolging van socialistische partijen het effectiefst uit te buiten. Vandaar ook zijn stelling dat de NSB de vervulling van het socialisme en de democratie was.⁶⁰ Tot zover de belangrijkste tekortkomingen die de auteurs in hun brochures naar voren laten komen.

De tekortkomingen werden niet alleen door leden van het Comité van Waakzaamheid aangestipt. Andere bewegingen wezen ook op de gebreken en stelden hierbij andere vormen van democratie voor. Een van de meest invloedrijke verenigingen werd de in 1935 opgerichte massabeweging Eenheid door Democratie. Het doel van deze organisatie overlapte deels met dat van het Comité namelijk de democratie te sterken tegen de opkomende totalitaire stromingen zoals het fascisme. Het onderscheid met het Comité van Waakzaamheid was dat Eenheid door Democratie ook het communisme bestreed.⁶¹ Door leden van Eenheid door Democratie werd andere voorgesteld om het parlementaire stelsel om te vormen tot een corporatieve staatsvorm. In zijn bijdrage aan de bundel *Omstreden Democratie* heeft Wim van Meurs de corporatieve staatsvorm aangewezen als een democratisch repertoire en gedefinieerd als een vorm van democratie waarin beroepsgroepen in plaats van individuen werden gerepresenteerd.⁶² Een repertoire dat niet alleen door Eenheid door Democratie werd gepropageerd, maar ook door de katholieke RKSP en de NSB.⁶³ Deze voorstellen tot het inperken van de democratie waren dus niet uitzonderlijk in het debat in de jaren dertig.

⁵⁷ J. Romein, *De sociale en economische grondslagen van het fascisme* (Assen 1938) 20.

P.A. Kohnstamm, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar*. (Assen 1936) 14-15.

⁵⁹ M. ter Braak, *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* (Assen 1937) 9.

⁶⁰ M. ter Braak, *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* (Assen 1937) 13.

⁶¹ H. Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte, de geschiedenis van de Nederlandse beweging voor Eenheid door Democratie 1935-1940* (Utrecht 1986).

⁶² W. van Meurs, ‘Democratische repertoires’, R. Aerts en P. De Goede (red.), *Omstreden democratie, over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013) 27.

⁶³ J. Gijsenbergh, *Democratie en gezag, extremisbestrijding in Nederland, 1917-1940* (2016) 133.

Deze bredere maatschappelijke discussie sijpelde ook door in de brochures. Kohnstamm ging bijvoorbeeld in op discussies over het corporatieve democratische stelsel. Dit stelsel bestempelde hij als een schijnoplossing: “Inderdaad, op dien weg zou men juist de gevaren vermeerderen, die men bestrijden wil.”⁶⁴ Menno ter Braak viel bovendien Eenheid door Democratie aan door hen te verwijten het communistische en nationaalsocialistische gevaar onterecht in dezelfde categorie te plaatsen.⁶⁵ Hieruit blijkt dus dat de democratieopvattingen van de leden van het Comité van Waakzaamheid in een bredere maatschappelijke discussie tot stand kwamen. Deze discussies over de democratie in de jaren dertig kunnen simpelweg niet gereduceerd worden tot een strijd van democraten en van antidemocraten. Dit blijkt bovendien uit het feit dat het Comité van Waakzaamheid zelf veelvuldig werd verweten een communistische mantelorganisatie te zijn.⁶⁶

In de maatschappelijke discussies over democratie in Nederland in de jaren dertig werden er veel twijfels geuit over het parlementaire stelsel. Uit de analyse van de brochures blijkt dat door de leden van het Comité verschillende beperkingen van de democratie werden benoemd en erkend. Ondanks deze tekortkoming bleven Ter Braak en Kohnstamm overtuigde democraten, terwijl Jan Romein niet de nadruk legde op het redden van de democratie maar op een strijd vóór het socialisme. Door kort de verhouding tot Eenheid door Democratie uiteen te zetten is getracht aan te tonen dat het Comité van Waakzaamheid niet in een maatschappelijk isolement verscheen. De auteurs verhielden zich tot elkaars ideeën waarin verscheidene vormen van democratie werden besproken. Waar auteurs in de vorige deelvraag het democratische stelsel via historische weg legitimiteit probeerde te verlenen, erkenden de auteurs die in deze deelvraag centraal staan de gebreken.

Verhouding van de massa tot de elite

De maatschappelijke discussies over democratie werden ook gekleurd door een overheersend cultuurpessimisme. Dit ondergangspessimisme dat na de Eerste Wereldoorlog over Europese literaire elites heen spoelde liet ook de Nederlandse intellectuele elite –waartoe de leden van het Comité kunnen worden gerekend– niet ongeroerd.⁶⁷ Angst voor een algeheel cultureel verval van de samenleving veroorzaakt door de ontwrichtende kracht van de moderniteit speelde

⁶⁴ P.A. Kohnstamm, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar*. (Assen 1936) 15.

⁶⁵ M. ter Braak, *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* (Assen 1937) 21.

⁶⁶ L.R. Wiersma, ‘Het comité van Waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen (1936-1940) 86:1 (1971) 141-144.

⁶⁷ M. ter Braak, *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* (Assen 1937) 5.

hierbij een centrale rol.⁶⁸ ‘De moderniteit’ is nog tamelijk abstract, maar Kohnstamm verwoord helder één aspect hiervan: “Maar veel sterker nog hebben de nieuwe hulpmiddelen van de techniek gewerkt, waardoor men de massa tot massa kon maken en door het overwicht der massale emoties de individuele kritiek tot zwijgen kon brengen.”⁶⁹ Een bepalend kenmerk is de angst voor de massa. Deze ‘kudde met kiesrecht’ zou het aan zelfbeheersing en rationaliteit ontbreken en hierdoor vatbaar zijn voor irrationele partijen zoals de NSB. Observaties die volgens de socioloog Robert van Krieken sterk overeenkomen met modernistische cultuurpessimistische auteurs uit het interbellum zoals José Ortega y Gasset.⁷⁰ Kortom, door democratisering van de democratie dreigde het hele stelsel ten onder te gaan.

Dat de massa een fundamentele kwaal was waaraan de democratie leed komt zeer duidelijk terug in de brochures. Echter, er zijn wel verschillen in de diagnoses en geneeskuren van de leden van het Comité. Kohnstamm neemt een sterk paternalistisch standpunt in. De verweerde massa dient bij elkaar geraapt te worden om vervolgens ieder een plek te bieden in een nationale gemeenschap.⁷¹ Dit was een tactiek die ook door Eenheid door Democratie en de NSB werd ingezet.⁷² Menno ter Braak uitte felle kritiek op deze tactiek in zijn brochures omdat men zich ermee verlaagde tot een leugenachtige simplistische tactiek die de simpele instincten van de massa uitbuitte.⁷³ Sterk beïnvloed door Nietzsche en José Ortega y Gasset betoogde ter Braak dat rancune een wurggreep op de gehele cultuur heeft.⁷⁴ Daarin meebewegen of deze opwekken zou alleen maar tot verdere maatschappelijke ontwrichting leiden. Romein erkend ook het belang van ressentiment voor de opkomst van het fascisme.⁷⁵ Romein nam hij de opkomst van een nieuwe massa waar namelijk de kleinburgerij. Deze onzelfstandige klasse was wegens haar afhankelijkheid ten opzichte van de bezittende klasse en het proletariaat erg vatbaar voor de fascistische bacil.⁷⁶ De auteurs bieden verschillende definities van ‘de’ massa maar erkennen allen de dreiging voor de democratie die uitgaat van deze groep.

⁶⁸ M. Brolsma, ‘Het humanitaire moment.’ *Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving* (2015) 13.

⁶⁹ P.A. Kohnstamm, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar*. (Assen 1936) 26.

⁷⁰ M. Brolsma, ‘Het humanitaire moment.’ *Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving* (2015)

⁷¹ Ibidem, 14.

⁷² F. Rovers, ‘Intellectuelen in het ‘roze decennium’ Het Comité van Waakzaamheid en de strijd om de menselijke waardigheid, 1936-1940’ in: A. van der Haven, F. Hendrickx en J. Weerdenburg eds., *Intellectuele kringen in de twintigste eeuw* (Utrecht 1995) 59.

⁷³ M. ter Braak, *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* (Assen 1937) 19-21.

⁷⁴ R. van Krieken, ‘Menno ter Braak on Democracy, Populism and Fascism: *Ressentiment* and its Vicissitudes’ *Theory, Culture & Society* 36:3 (2018) 88-89, 90-95.

⁷⁵ J. Romein, *De sociale en economische grondslagen van het fascisme* (Assen 1938) 15.

⁷⁶ Ibidem, 9.

In de brochures wordt door de auteurs stuk voor stuk ook gereflecteerd op de verhouding van hun positie als intellectuelen en de houding van ‘de’ intellectueel ten opzichte van de massa. Tenslotte was het Comité een collectief van intellectuelen. Sterker nog, Frits Rovers stelt dat dit de enige bindende factor was van het Comité.⁷⁷ Hun bespreking van de rol van intellectuelen kan dus ook worden gelezen als kritiek op hun gelijken. De kritiek van de auteurs op de rol van intellectuelen is fel en slaat zelfs om in moedeloosheid of wanhoop. Vooral de afzijdigheid wordt deze elite verweten in de brochures. Zij bleven in hun ivoren toren theoretiseren terwijl de samenleving in de greep raakt van bewegingen die niet in zulk soort theorieën te vatten viel.⁷⁸ Een maatschappelijk betrokken rol van intellectuelen zoals het Comité zelf probeerde te bewerkstelligen zou noodzakelijk moeten zijn. Deze denkbeelden over de verhouding van de elite ten opzichte van de massa vinden aansluiting met visies op de democratie die sinds de jaren twintig werden geuit. In de kern draait het hier om de noodzakelijkheid van een geestelijke elite om de massa in toom te houden die zonder besef van democratische waarden het gehele stelsel ontwortelden.⁷⁹ Wederom zijn dus echo’s van het maatschappelijke debat terug te vinden in de brochures van de auteurs.

Conclusie

Uit de analyse van de drie brochures over de gebreken van de democratie blijken een aantal zaken duidelijk naar voren te komen. Allereerst kan niet sterk genoeg benadrukt worden dat het Comité van Waakzaamheid zich niet in een maatschappelijk isolement bevond. Hun brochures werden onderdeel van een breder maatschappelijk debat in de jaren dertig waarin de democratie op sterke kritiek kon rekenen. Meer autocratische vormen van democratie zoals het corporatieve stelsel werden door diverse partijen en organisaties voorgesteld. Bovendien was niet voor elk lid van het Comité van Waakzaamheid de democratie heilig. Dit inzicht is belangrijk bij het punt dat Frits Boterman heeft aangestipt dat in geschiedschrijving over het interbellum vaak te zwaar de nadruk wordt gelegd op de ontwikkelingen die mede zouden leiden tot de Tweede Wereldoorlog.⁸⁰ Ook Wim van Meurs stelt dat een tweedeling tussen democraten en

⁷⁷ F. Rovers, “Intellectuelen in het ‘roze decennium’ Het Comité van Waakzaamheid en de strijd om de menselijke waardigheid, 1936-1940” in: A. van der Haven, F. Hendrickx en J. Weerdenburg eds., *Intellectuele kringen in de twintigste eeuw* (Utrecht 1995) 59-61.

⁷⁸ M. ter Braak, *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* (Assen 1937) 10, 11, 17, 20, 27; P.A. Kohnstamm, *Het nationaal-socialisme als geestelijk gevaar*. (Assen 1936) 18-21, 29.

⁷⁹ H. te Velde., ‘De domesticatie van democratie in Nederland’ *BMGN- Low Countries Historical Review*, 127:2 (2012) 21.

⁸⁰ F. Boterman, *tussen utopie en crisis, Nederland in het interbellum 1918-1940* (Amsterdam 2021). 13-16.

antidemocraten als analytisch middel hier te sterk zou worden opgelegd.⁸¹ Door de wisselwerking tussen het felle maatschappelijke debat, het overheersende cultuurpessimisme en de inhoud van de drie brochures over de gebreken uiteen te zetten is getracht om enkele grijstinten uit het denken over democratie naar voren te halen.

⁸¹ W. van Meurs, 'Democratische repertoires', R. Aerts en P. De Goede (red.), *Omstreden democratie, over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013) 27.

Wat maakte de democratie het verdedigen waard

“Niet-essentieel in een democratie is het feit, dat alle leden daaraan deelnemen. In een dwangcollectiviteit, zoals de Staat, zijn bepaalde groepen van leden in verband met leeftijd of sexe, met het oog op hun geestestoestand van deelneming uitgesloten. [...] Hoe minder uitgeslotenen een collectiviteit heeft, des te democratischer is zij.”⁸² W.A. Bongers

In deze deelvraag zal uiteen worden gezet hoe W.A. Bongers en P.A. Kohnstamm in hun brochures het democratische stelsel verdedigden. Waar in de vorige deelvraag is aangetoond dat de auteurs van de brochures tekortkomingen van het democratische stelsel hebben erkend, zal hier worden onderzocht op welke wijze zij tot de verdediging van de democratie zijn gekomen. Hiermee wordt wederom uiteengezet welke opvattingen over democratie naar voren komen. Met behulp van twee deelthema's zullen de democratische opvattingen van Bongers en Kohnstamm worden belicht en verklaard. Het eerste thema gaat over representativiteit. Uiteraard is representatie of hoe een volkswil wordt vertolkt essentieel bij het definiëren van democratie. In het tweede thematische deelaspect zal in worden gegaan op de principieel-democratische opvattingen van Bongers en Kohnstamm. Tot slot zal de volgende deelvraag worden beantwoord: hoe verdedigden de leden van het Comité van Waakzaamheid de democratie in hun betogen?

De twee brochures die hiervoor worden gebruikt zijn in de vorige deelvragen al aan bod gekomen. De eerste brochure is democratie en selectie van W.A. Bongers. Bongers was hoogleraar sociologie en criminologie, en vertegenwoordiger van de intellectualistische stroming van de SDAP.⁸³ In deze brochure kwam Bongers met een felle verdediging van de representatieve democratie. Ten tweede wordt Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar van P.A. Kohnstamm besproken. Kohnstamm was verbonden aan de liberale partij Vrijzinnige Democratische Bond en was daarnaast ook natuurkundige, filosoof en een invloedrijk pedagoog.⁸⁴ In deze brochure ging Kohnstamm in op de aantrekkingskracht van het nationaalsocialisme. Hierdoor wordt via contrast duidelijk welke instituties en aspecten van de democratie tegenstand konden bieden tegen het nationaalsocialisme.

⁸² W.A. Bongers *Democratie en selectie*, (Assen 1938) 6.

⁸³ B. van Heerikhuizen, *W.A. Bongers socioloog en socialist* (Groningen 1987).

⁸⁴ P.A. Kohnstamm, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar*. (Assen 1936).

Representativiteit

Het eerste thema dat uit de brochures zal worden belicht is representatie. Uit de wetenschappelijke literatuur blijkt dat representatie een essentieel onderdeel werd van hoe democratie in het interbellum werd gedefinieerd. Zo heeft Joris Gijsenbergh het vertegenwoordigingsrepertoire als hét dominante repertoire van de jaren twintig aangewezen.⁸⁵ De nadruk lag hierbij op een sterke en onafhankelijke volksvertegenwoordiging. Als verklaring geeft Gijsenbergh dat de gevestigde politieke partijen met enige tegenzin het algemeen kiesrecht in 1917 hadden aanvaard. Maar nadien accepteerden zij wel het parlementaire stelsel. Deze partijen benadrukten dat directe volksinvloed via een volksvertegenwoordiging in het parlement beperkt kon worden. Henk te Velde is in zijn artikel tot een vergelijkbare conclusie gekomen. Het algemeen kiesrecht zou volgens Te Velde tot een heroriëntatie van het begrip democratie hebben geleid. Vóór 1917 werd de nadruk hoofdzakelijk gelegd op volkswil, nadien op de noodzaak van een elite die de volkswil kon beheersen.⁸⁶ Vervolgens ging volgens Te Velde in de jaren dertig de opkomst van het fascisme en communisme een bepalende rol spelen in discussie over de democratie.⁸⁷ Verderom is hierdoor de noodzaak van volksvertegenwoordiging benadrukt. Ditmaal kon de elite dienen als barrière tegen de bedreigingen van totalitaire ideologieën ten opzichte van het democratische stelsel.

Uit het betoog van Kohnstamm blijkt duidelijk dat hij het parlement als grootste tegenwicht tegen het opkomende fascisme zag.⁸⁸ Kohnstamm contrasteerde in zijn brochure het nationaalsocialisme met de democratie. Het grootste verschil met democratie vatte hij bondig samen; het nationaalsocialisme overweldigt in plaats van overtuigt.⁸⁹ Daarentegen werd de democratie door hem gekenmerkt door gedachtenuitwisseling en het zoeken naar consensus in het parlement: “De vorm dien het staatkundig leven in de meeste landen gevonden heeft, is die van het parlementarisme. Dat is niet toevallig. De democratie heeft tot haar wezensvervulling nodig gedachten-wisseling.”⁹⁰ De kern van de democratie was volgens Kohnstamm gedachten uitwisseling in een parlement tussen volksvertegenwoordigers en een regering. Daarnaast benadrukte Kohnstamm dat er bij genomen meerderheidsbesluiten in het parlement ook rekening gehouden moest worden met de wensen van de minderheid.⁹¹ Volgens Kohnstamm hoorde

⁸⁵ J. Gijsenbergh, *Democratie en gezag, extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (2016); W. de Jong, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985*. (Enschede 2014) 25-26.

⁸⁶ H. te Velde., ‘De domesticatie van democratie in Nederland’ *BMGN- Low Countries Historical Review*, 127:2 (2012) 23.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ P.A. Kohnstamm, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar*. (Assen 1936). 14-15.

⁸⁹ Ibidem, 29.

⁹⁰ Ibidem, 14.

⁹¹ Ibidem, 14.

democratie op beheerste wijze door de politieke elite in het parlement plaats te vinden. De directe invloed van kiezers is in deze opvatting over democratie dus beperkt.

W.A. Bongers kwam net als Kohnstamm met een verdediging van de representatieve democratie. Zelf gebruikte hij hiervoor de begrippen ‘selectieprincipe’ of ‘selectionisme’. Met deze begrippen doelde Bongers op volksvertegenwoordigers wiens positie binnen het democratische stelsel volgens hem simpelweg door de sociologische wet van de arbeidsverdeling te verklaren viel: “De gemiddelde burger in een democratische staat oordeelt dan ook niet over alle gecompliceerde wetsontwerpen, welke worden ingediend; daarvoor heeft hij zijn afgevaardigden. Dit is een vorm van arbeidsverdeling en is, evengoed als er voor alle moeilijke functies in het leven bijzondere deskundigen zijn, heel begrijpelijk.”⁹² Bongers zette volksvertegenwoordigers en bestuurders neer als meest geschikte individuen om hun taak te volbrengen. Net als in de brochure van Kohnstamm rustte de kiezer alleen indirecte invloed via de vierjaarlijkse verkiezingen.

Het grootste verschil tussen de brochure van Kohnstamm en Bongers was hun visie op het functioneren van de uitvoerende macht in de parlementaire democratie. Kohnstamm stelde namelijk in zijn brochure dat de uitvoerende macht nog berustte op het sterk verouderde negentiende-eeuwse stelsel. Dit stelsel zou volgens hem wegens een gebrek aan kennis en expertise de uitdagingen van de jaren dertig niet goed meer kunnen oplossen.⁹³ Zijn verdediging van de democratie sloeg dus vooral op hoe die idealiter zou moeten zijn. Met als belangrijkste aspect gedachtenuitwisseling in het parlement door afgevaardigden.⁹⁴ Bongers was daarentegen aanmerkelijk optimistischer over de uitvoerende macht. Hij beargumenteerde dat de uitvoerende macht ook ‘selectionistisch’ was. De meest geschikte en kundige mensen werden naar voren geschoven om het beleid uit te voeren.⁹⁵ Bongers uitte dus in tegenstelling tot Kohnstamm veel vertrouwen in de uitvoerende macht.

Terugkoppeland naar de wetenschappelijke literatuur kan dus worden gesteld dat de opvattingen van Bongers en Kohnstamm over representatie en de democratie overeenkomsten vertoonden met het vertegenwoordigingsrepertoire van Joris Gijsenbergh. Dit sluit aan bij het uitgangspunt van dit hele onderzoek dat democratieopvattingen tijdsgebonden zijn. Er kan worden gesteld dat op het gebied van representatie ook een interessante ontwikkeling heeft plaatsgevonden in het interbellum. Vlak na het invoeren van het algemeen kiesrecht diende representatie

⁹² W.A. Bongers *Democratie en selectie*, (Assen 1938) 21.

⁹³ P.A. Kohnstamm, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar*. (Assen 1936). 14-15.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ W.A. Bongers *Democratie en selectie*, (Assen 1938) 13.

en indirecte democratie namelijk als rem op een gevreesde opgelegde wil van de meerderheid. Gedurende de jaren dertig werd het belang van de representatieve democratie nog meer aangehaald door de dreiging van het fascisme en nationaalsocialisme. Hieruit blijkt dus dat de bevindingen uit de brochures aansluiten bij de stelling van Henk te Velde dat democratie gedurende de jaren dertig onder andere gedefinieerd werd als afwezigheid van totalitaire ideologieën.⁹⁶ Uit de analyse van de twee brochures blijkt dat ook in hun betogen het aspect representatie hierin een cruciale rol speelde.

Principiële democraten

Een tweede belangrijke ontwikkeling in hoe er tijdens de jaren dertig over democratie werd gesproken betreft de omgang met grondwettelijke vrijheden en de rechtsstaat. Volgens Wim van Meurs kwam democratie gedurende de jaren dertig synoniem te staan voor orde en rechtsstaat.⁹⁷ Door dreigingen vanuit binnen- en buitenland diende de overheid van te veel democratische inmenging gevrijwaard te blijven. Dit zou volgens Van Meurs ook betekenen dat er slechts nog maar een minderheid van principiële democraten zou zijn in deze periode.⁹⁸ Wederom is hier de opkomst van het fascisme en communisme bepalend voor het definiëren van wat democratie is. Hieronder zal dan ook worden uiteengezet hoe in de brochures van Bonger en Kohnstamm vrijheid en rechtsstaat worden besproken. Hierdoor kan worden getoetst in welke mate deze twee auteurs tot principiële democraten kunnen worden gerekend. Het zou aannemelijk zijn dat zij in hun verdediging van de democratie een mindere standvastig principiële houding innamen. Om de democratie te beschermen zou via autoritaire maatregelen anti-democratische krachten buitengesloten moeten worden.

De stelling van Wim van Meurs dat de rechtsstaat en orde synoniem werden met de democratie is duidelijk terug te vinden in de brochure van P.A. Kohnstamm.⁹⁹ Zo stelde Kohnstamm het volgende: “Zelfs de tijdelijke opschorting van de rechtswaarborgen –die trouwens ook de rechtsstaat kent in tijden van acute nood – tast in beginsel de rechtsgedachte niet aan. Al mag en moet ook hier met ernst de vraag worden overwogen of het middel niet verwijderd van het doel, in stede van het naderbij te brengen.”¹⁰⁰ Het weloverwogen opschorten van

⁹⁶ H. te Velde., ‘De domesticatie van democratie in Nederland’ *BMGN- Low Countries Historical Review*, 127:2 (2012)

⁹⁷ W. van Meurs, ‘Democratische repertoires’, R. Aerts en P. De Goede (red.), *Omstreden democratie, over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013) 31-32.

⁹⁸ *Ibidem*, 32.

⁹⁹ P.A. Kohnstamm, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar*. (Assen 1936) 23-24.

¹⁰⁰ *Ibidem*, 23.

bepaalde rechten die tot de kern van een democratische staat behoorden konden dus volgens Kohnstamm gewoon binnen het kader van een democratische rechtsstaat plaatsvinden. Bovendien stroken Kohnstamm's opvattingen dus overduidelijk niet met wat een principiële democraat zou betogen.

Uit de analyse van de brochure van Bonger blijkt dat hij wel principiële democratische opvattingen uitte in zijn brochure. De focus legde Bonger hierbij vooral op de democratische kernwaarden vrijheid en gelijkheid.¹⁰¹ Bonger pareerde kritiek op de democratie door op te merken dat in het democratische stelsel individuen of groeperingen vrijheid van meningsuiting kregen om kritiek te uiten.¹⁰² Een concreet voorbeeld hiervan is dat volgens Bonger de leider van de NSB Anton Mussert in een niet-democratische samenleving al lang tegen de muur zijn geplaatst.¹⁰³ Volgens Bonger gold de rechtsstaat dus niet enkel voor democraten maar ook voor totalitaire partijen. Naast de vrijheid van meningsuiting hamerde hij ook op andere grondwettelijke vrijheden zoals de vrijheid van godsdienst- en vergadering.¹⁰⁴

Het grootste onderscheid in de manieren waarop zij tot de verdediging kwamen valt te verklaren door het vertrouwen dat zij hadden in kiezers binnen het democratische stelsel. Zo schreef Bonger het volgende: “Er leeft in de democratie iets natuurlijks, iets onverwoestbaars; zij berust op diep in den mens liggende kwaliteiten.”¹⁰⁵ Vergeleken met Kohnstamm had Bonger een vrij positief beeld van het vermogen van kiezers om een weloverwogen bijdrage te leveren enkel tijdens de verkiezingen.¹⁰⁶ Kohnstamm vreesde daarentegen een dreigende escalatie omdat kiezers erg ontvankelijk waren voor het nationaalsocialisme. Dit sluit aan bij de inzichten die in de vorige deelvraag zijn behandeld over de angst van intellectuelen voor vatbaarheid van de moderne massamens voor dit soort ideologieën. Dit verklaart ook zijn klemtoon op het eventueel inperken van de democratie om deze hierdoor de democratie te beschermen. In zijn brochure werden deze beperkingen van de democratie als noodzakelijk en zelfs democratisch neergezet.

Conclusie

W.A. Bonger en P.A. Kohnstamm kwamen tot de verdediging van de democratie door het belang en de legitimiteit van de volksvertegenwoordiging te benadrukken. Daarnaast weerlegde Bonger elke vorm van kritiek te weerleggen. Kohnstamm kon daarentegen meegaan in kritiek

¹⁰¹ W.A. Bonger *Democratie en selectie*, (Assen 1938) 8-9.

¹⁰² Ibidem 24.

¹⁰³ Ibidem 24.

¹⁰⁴ Ibidem 6-9.

¹⁰⁵ Ibidem 14.

¹⁰⁶ Ibidem 18.

op de uitvoerende macht. Hij betwijfelde of deze uitvoerende macht de uitdagingen van de tijd aankon. De kwetsbaarheden van het democratische stelsel konden volgens Kohnstamm via orde en staatsgezag behouden worden. Bonger kan dus volgens de definitie van Wim van Meurs tot de principiële democraten worden gerekend, Kohnstamm duidelijk niet.¹⁰⁷

¹⁰⁷ W. van Meurs, 'Democratische repertoires', R. Aerts en P. De Goede (red.), *Omstreden democratie, over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013) 31-32.

Conclusie

In deze scriptie zijn de democratieopvattingen van enkele leden van het Comité van Waakzaamheid uiteengezet en verklaard. Door een thematische benadering is een pluriformiteit aan opvattingen over de democratie aangetoond. Hoewel alle leden tegen het opkomende nationaal-socialisme optraden konden zij geen gezamenlijk front vormen. Deels komt dit door de grote ideologische verscheidenheid van het Comité. Het merendeel van de schrijvers en leden bestond uit sociaaldemocraten, communisten en sociaalliberalen. Maar aanvankelijk waren ook katholieke auteurs bij het Comité betrokken. Toch is ideologie niet een allesverklarende factor bij het duiden van de democratie. De opvattingen konden sterk verschillen zelfs als zij een vergelijkbare ideologische achtergrond hadden.

In de drie verschillende deelvragen zijn de democratieopvattingen, de belangrijkste deelaspecten van de democratie en de manier van betogen van de leden van het Comité uiteengezet. In de eerste deelvraag is aangetoond dat de auteurs de democratie in hun betogen meer legitimiteit probeerden te verlenen door de historische wortels van de democratie aan te halen. Daarnaast hamerden zij op burgerschap als belangrijk onderdeel van een democratische samenleving. Een democratie was volgens hen namelijk verloren zonder overtuigde democraten. In deelvraag twee zijn de kwetsbaarheden van het democratische stelsel aan bod gekomen. Voornamelijk angsten voor de ontwrichtende kracht van ‘de moderniteit’ en ‘de massa’ kwamen duidelijk terug in de brochure. Angsten die in het bredere maatschappelijke debat vaker voorkwamen en leidden tot twijfel aan het democratische stelsel. In deelvraag drie is de verdediging van het stelsel aan bod gekomen. Twee brochures zijn uitgelicht om de opvattingen aan te tonen op dit gebied. Overeenkomstig hechtten de auteurs veel waarde aan het parlement en indirecte democratie. Verschil is dat Kohnstamm daarnaast ook hamerde op orde en de rechtsstaat als waarborg voor de vrijheid.

De belangrijkste bijdrage van dit onderzoek aan de wetenschappelijke literatuur zit in de uitgebreide inhoudelijke analyse van de brochures. Zoals in de inleiding is weergegeven is het comité al een aantal keer beschreven maar gaat dit vooral over de geschiedenis van deze beweging. De inhoud van de brochures komt in wetenschappelijke publicaties vaak redelijk summier aan bod. Daarnaast is mijn onderzoek toegespitst op het onderwerp democratische opvattingen in het interbellum. Hierbij zijn recente publicaties over democratie in het interbellum betrokken om de verschillen en overeenkomsten tussen mijn bevindingen en die uit de secundaire literatuur te vatten.

Tot slot nog een aanbeveling voor interessant vervolgonderzoek. Dit onderzoek zou kunnen worden gericht op het in kaart brengen van de verschillende toonaangevende bewegingen en individuen die zich tijdens het interbellum in het publieke debat over de democratie hebben geroerd. Via een netwerkanalyse zou een overzicht kunnen worden gemaakt van de voornaamste organisaties en publicaties. Hierdoor zou in kaart worden gebracht welke auteurs zich aan welke maatschappelijke en politieke partijen verbonden. Een overzichtelijk netwerk van deze auteurs en bewegingen zou onderzoek naar de inhoud van hun publicaties vergemakkelijken. Net als in deze scriptie zou dan het denken over democratie en staatsinrichting in het interbellum verder kunnen worden uitgediept.

Primaire bronnen

De brochures van het Comité van Waakzaamheid

Al deze brochures zijn terug te vinden op de website van de digitale bibliotheek der Nederlandse letteren. https://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=_waa002waak01 , (voor het laatst geraadpleegd op woensdag 21 december, 2022)

Bonger, W.A., *Democratie en selectie* (Assen 1938)

Braak (ter), M., *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* (Assen 1937)

Kohnstamm., P.A., *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar* (Assen 1936).

Loenen, D., *De Grieksche grondslagen van de vrijheid* (Assen 1938)

Romein, J., *De sociale en economische grondslagen van het fascisme* (Assen 1938)

Bibliografie

Boterman, F., *Tussen utopie en crisis, Nederland in het interbellum 1918-1940* (Amsterdam 2021).

Brolsma, M., *'Het humanitaire moment.'* *Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving* (2015)

Gallie, W.B., 'Essentially Contested Concepts', *Proceedings of the Aristotelian Society* 56:1 (1955-1956) 167-198.

Gijzenbergh, J., *Democratie en gezag, extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (2016).

Heerikhuizen, B. van, *W.A. Bongers socioloog en socialist* (Groningen 1987).

Hobsbawm, E. en Ranger, T.O., *The Invention of Tradition* (Cambridge-New York 1992).

Jong, W. de, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985.* (Enschede 2014)

Koffeman, M., 'Het Comité de vigilance des intellectuels antifascistes' J. Helleke van den Gielkens (red.), *In 1934. Nederlandse cultuur in internationale context* (Amsterdam 2010) 145-153.

Krieken, R. van, 'Menno ter Braak on Democracy, Populism and Fascism: Ressentiment and its Vicissitudes', *Theory, Culture & Society* 36:3 (2018) 87-103.

Meurs, W. van, 'Democratische repertoires', R. Aerts en P. De Goede (red.), *Omstreden democratie, over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013) 23-48.

Rovers, F., 'Intellectuelen in het 'roze decennium' Het Comité van Waakzaamheid en de strijd

om de menselijke waardigheid,1936-1940'' in: A. van der Haven, F. Hendrickx en J. Weerdenburg eds., *Intellectuele kringen in de twintigste eeuw* (Utrecht 1995) 49-64.

Velde, H. te, 'De domesticatie van democratie in Nederland' *BMGN- Low Countries Historical Review*, 127:2 (2012) 3-27.

Wiersma, L.R., 'Het comité van Waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen (1936-1940) 86:1 (1971) 124-161.

Witteveen, W.J. 'Rosanvallon en de wet van de tegendemocratie', *Regelmaat*, 28 (2013)

Zeldenrust, H., *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte, de geschiedenis van de Nederlandse beweging voor Eenheid door Democratie 1935-1940* (Utrecht 1986).